

УДК 364–146:314.15

Віталій Онищук

Інституціональні та правові основи міграційних процесів

Розглядаються проблеми масштабності міграційних процесів у сучасному суспільстві та значущість тих соціальних змін, які ними привносяться в політичне, економічне та соціокультурне життя країн і народів.

Ключові слова: міграційні процеси, соціальний рух, мігранти, просторові переміщення.

The problems of migration processes coverage of in modern society as well as significance of caused by them changes in social, political, economical, cultural life of countries and peoples are analyzed.

Keywords: Migration, Social Movement, Migrant, Spatial Displacement.

Міграційні переміщення населення спостерігаються з початку людської історії. Міграція населення завжди супроводжувала такі масштабні структурні зміни у світі, як колонізація, індустріалізація, світові війни або соціально-екологічні кризи. Міграція – багато вмотивоване соціально навантажене явище яскраво вираженого суспільного характеру, що пов'язане з етнічними, економічними, політико-географічними проблемами, а також долею популяції та індивідів. Етимологічно термін міграція означає переміщення, переселення. Однак сучасне значення цього слова набуло значно ширшого сенсу. Можна виділити, принаймні, чотири підходи до визначення міграції населення. По-перше, відповідно до найбільш широкої інтерпретації, до міграції відносять всі види руху населення, що мають суспільну значимість. Сюди включають не тільки всі просторові переміщення, але й плинність кадрів, їхній рух усередині підприємств, соціальні переміщення тощо; міграція розглядається як компонент динаміки чисельності та структури населення. По-друге, під міграцією розуміється все різноманіття просторового руху населення, незалежно від його характеру та мети. По-третє, до міграції відносять просторові переміщення, які ведуть до постійної або тимчасової зміни місця проживання, являють собою регулярний двобічний рух між місцями проживання та місцями праці або навчання. По-четверте, до міграції відносять такий процес просторового руху населення, що в остаточному підсумку веде до його територіального перерозподілу.

Головна специфіка міграції – намір індивіда змінити місце проживання, облаштуватися на новому місці. Ключовим для розуміння сутності міграції є поняття рідного будинку як житла. Отже, для поняття міграції важливий момент остаточної зміни місця проживання, намір на колишнє місце більше не повертатися; це просторова активність (переміщення) індивіда, спрямована на оволодіння ресурсу нових територій і пов'язана зі зміною місця проживання. Останнє важливо тому, що матеріальні блага можна знаходити й за допомогою інших видів мобільності. Міграція сприяє інтенсивному обміну трудовими навичками та виробничим досвідом, культурному розвитку особистості, впливає на сімейний склад та статевовікову структуру суспільства, безпосередньо пов'язана із соціальною, галузевою та професійною мобільністю населення. Міграція населення – складний процес, що впливає на відтворення та зайнятість населення, його розселення, соціальну мобільність, національні відносини, суспільну стабільність тощо.

Суміжним поняттям при аналізі даного феномена є поняття міграційного руху. Переважна більшість соціологів та демографів виділяють три форми руху населення: соціальний, природний та міграційний. Часто під соціальним рухом мається на увазі зміна положення людей у соціально-економічній структурі суспільства; ця ж форма часто отожднюється із соціальною мобільністю. Соціальний рух – це професійний, освітній, міжгалузевий рух населення. Соціальний рух може бути представлений як соціальний розвиток або ж як зміна соціального статусу індивідів та соціальних груп.

Природний рух, більшою мірою, є предметом дослідження демографів, являє собою кількісну динаміку відновлення та відтворення населення. У свою чергу, міграція, міграційний рух, хоча й сприяє соціальному розвитку населення, але не всієї сукупності, а лише її частини. Міграційний процес пов'язаний не лише із соціальним розвитком, а й також з природним рухом населення.

У міграції як суспільного явища є три параметри: 1) зміна індивідом координат свого перебування, тобто переміщення (фактор мобільності); 2) намір індивіда поліпшити своє матеріальне та (або) соціальне становище (фактор потреб); 3) прагнення індивіда обжитися на новому місці та вважати його своєю другою батьківщиною (фактор стабільності).

Міграція населення впливає на суспільний розвиток через здійснення своїх функцій, які виражають її сутність та властивості як соціального явища. Функції міграції населення не можна оцінити однозначно. Так, Т. Заславська серед найбільш загальних функцій міграції населення виділяє а) прискорювальну; б) перерозподільчу та в) селективну. Суть першої з них дослідниця зводила до забезпечення того або іншого рівня просторового руху населення, у тому числі через зростання освітнього рівня населення. Функцією міграції є перерозподіл населення, пов'язаний з розміщенням продуктивних сил, розподілом виробничих потужностей та інвестицій між окремими територіями країни. Третя функція міграції – селективна. Суть її полягає в тому, що нерівномірна участь у міграції різних соціально-демографічних груп веде до зміни якісного складу населення різних територій. Функції підвищення рухливості, перерозподільна і селективна проявляють себе неоднозначно в різних видах міграції. В одних випадках, наприклад, в епізодичній міграції, найбільше значення належить функції розвитку рухливості, в інших, таких як переселення, всі функції проявляють себе повною мірою. Проте у всіх міграційних переміщеннях сутність міграції розкривається через функції [1, с. 41]. На думку російського соціодемографа Л. Рибаківського, переселенням властиві, принаймні, ще дві функції: економічна і соціальна. Економічна функція міграції населення зводиться до з'єднання із засобами виробництва робочої сили та її носія – працездатного населення. Соціальна функція міграції населення цілком визначається рівнем економічного розвитку країни та політикою владних органів. Міграція внаслідок реалізації її соціальної функції являє собою процес підвищення життєвого рівня мігруючого населення [6, с. 22].

Основу сучасної класифікації міграції населення в російській науці заклав Л. Рибаківський. Він запропонував застосовувати три таксономічні поняття: вид, форма й тип міграції. Поняття «вид» Л. Рибаківський пропонує використовувати для характеристики розходжень між міграційними явищами, подібними за формальними ознаками: епізодичні, маятникові, сезонні та безповоротні переміщення. Епізодичні міграції являють собою ділові, рекреаційні та інші поїздки, що відбуваються не тільки нерегулярно за часом, але й не обов'язково за тими самими напрямками. Маятникові

міграції представляють щоденні або щотижневі поїздки населення від місць проживання до місця роботи (і назад), розташованих у різних населених пунктах.

Сезонні міграції – це переміщення переважно працездатного населення до місць тимчасової роботи та проживання на термін у кілька місяців, зі збереженням можливості повернення до місця постійного проживання. Сезонні міграції не тільки підвищують реальний життєвий стандарт, але й задовольняють потреби виробництва, там де є дефіцит робочої сили. Безповоротний вид (або переселення) може бути названий міграцією в повній відповідності з етимологією цього слова.

Потреbam соціологічного аналізу в найбільшій мірі відповідає типологія, запропонована Міжнародною організацією з міграції (МОМ). Підхід МОМ заснований на розподілі міжнародних мігрантів на дві великі групи: добровільні та примусові мігранти. Підставою класифікації можуть бути характеристики особливостей структури міграційних потоків, складу мігрантів у порівнянні з немігрантами, а також населенням районів прибуття та вибуття мігрантів. За просторимими характеристиками можна виділити внутрішню і зовнішню, міську та сільську види міграції. Окремо виділяються активні та пасивні мігранти. До активного виду можна віднести мігрантів, що самостійно приймають рішення про міграцію з різних причин. Термін пасивний відноситься до тих, хто супроводжує активних мігрантів, що вже прийняли рішення про міграцію. Труднощі ідентифікації активних мігрантів виникають при аналізі сімейної міграції, особливо якщо причиною міграції є необхідність навчання дітей. Вищий підхід до ідентифікації активних і пасивних мігрантів виділяє піонерів з тих, хто слідує за ними. У цьому випадку мова йде про ланцюгову міграцію. З погляду організації міграції розрізняють організовану та самостійну міграцію. Організована міграція здійснюється за допомогою держави, суспільних та інших організацій, а також підприємств, посередницьких бюро, а самостійна – силами самих мігрантів [4, с. 53–60].

В основі міграції завжди лежить яка-небудь соціально-економічна або культурна незадоволеність індивіда та, як наслідок, необхідність потреби в її задоволенні. Існують наступні групи мотивів міграції: 1) прагнення до кращої долі; 2) міграція із задрості до жителів більш благонадійних місць – гуманітарних і політичних причин; 3) міграція через комплекс неповноцінності – деякі індивіди не здатні знаходити себе в повсякденному житті, для них міграція – вихід із положення, однак у такому випадку міграція рідко буває успішною; 4) міграція через прагнення більш повно реалізувати свій творчий або інтелектуальний потенціал; 5) міграція з міркувань безпеки; 6) міграція за політичними мотивами.

Можна виділити типологію міграційного переміщення, що заснована на міграційній політиці країни одержання (в'їзду). Вона включає шість різних типів міжнародних міграцій: постійні поселенці – юридично визнані іммігранти, чиє прибуття очікується країною прийому; зареєстровані трудові мігранти; незадокументовані (нелегальні) мігранти; мігранти, що шукають притулок; визнані біженці, де-факто біженці (не визнані як біженці).

Експерти ООН виділяють для аналізу міжнародних міграційних рухів п'ять категорій мігрантів: іноземці, що допущені в країну в'їзду для отримання освіти; мігранти, що в'їжджають на роботу; мігранти, що в'їжджають по лінії об'єднання родин і створення нових родин; мігранти, що в'їжджають на постійне поселення; іноземці, що допущені в країну в'їзду за гуманітарними міркуваннями [3, с. 38].

Окремо необхідно виділити такі різновиди міграції, як імміграція та еміграція, що мають значний вплив на суспільство [7]. 1. Імміграція – в'їзд у країну іноземних громадян з метою постійного в ній проживання (або тривалого

перебування) і, як правило, одержання її громадянства. У законодавчому плані, практично в кожній країні є свої особливості та критерії визначення статусу іммігранта. Наприклад, у Німеччині іммігрантом вважається особа, що перетинає кордон із наміром облаштуватися в країні. 2. Еміграція – виїзд із однієї країни в іншу на постійне місце проживання, як правило, зі зміною громадянства. Критерії визначення терміна «емігрант» також різняться по країнах.

Важливим моментом при аналізі міграції виступає аналіз структури міграції. Визначимо, що існують три фізичні та дві віртуальні структури міграції. Фізичні структури: 1) компактне поселення – може бути відкритого та закритого типів; 2) дифузійне поселення («асиміляція») – утвориться у випадку, якщо аборигенне населення та мігранти високо терпимі один до одного, якщо в них немає контрастних розходжень у рівні цивілізованості. Нерідко істотну роль відіграє подібність за яким-небудь важливим параметром, наприклад, за релігійною приналежністю; 3) діаспора – найцікавіше міграційне утворення (структура) і міграційне явище. По-перше, це завжди міграція міждержавна. По-друге, вона включає в себе як дифузійні, так і компактні поселення, але в багатьох країнах світу. По-третє, діаспора нагромадила унікальний досвід адаптування мігрантів до найрізноманітніших умов навколишнього світу. Діаспори виявилися найбільш життєздатною формою продовження життя деяких етносів. Діаспора – досить гнучка міграційна структура, учасники якої здатні успішно взаємодіяти на відстані та добре навчилися використовувати віртуальний простір. До віртуальних структур належать: 1) національно-культурна автономія – громадська організація, метою якої є взаємодопомога, підтримка культурних традицій і мови, моральна підтримка представників самого етносу; 2) псевдо-еміграція («антисистема») – відчуженість індивіда від своєї країни в поєднанні із продовженням життя в ній, цілком розгорнута міграція, але без зміни місця проживання. Антисистема – явище принципово протилежне патріотизму. Представники антисистеми не вигідно мігрувати: він знає, що може жити тільки критикою і розуміє, що на новому місці проживання він однаково буде шукати підстави для критично-протестної діяльності. Деякі індивіди антисистеми стають агентами чужорідного впливу в рідній країні, будучи як би внутрішніми (психологічними) мігрантами.

Міграція населення – складний за своєю природою, формами прояву та наслідками процес. Міграція привертає увагу, перш за все, через її негативні наслідки. Позитивні сторони міграції сховані та відступають на задній план під впливом негативних наслідків. Однак у більшості випадків наслідки міграції неможливо оцінити тільки як позитивні або тільки як негативні. Наслідки міграції суперечливі: для окремого мігранта переміщення може бути в цілому ефективним, але агрегований вплив переміщень багатьох тисяч і навіть мільйонів мігрантів може бути оцінений як негативний. Наслідки міграції – порівняно новий напрямок аналізу міграції. Аналіз наслідків включає різні рівні: на мікрорівні оцінюються наслідки міграції для індивіда, родини (домогосподарства), на макрорівні – для територіальних співтовариств і суспільства в цілому [2, с. 68–78].

Один з можливих теоретичних підходів для аналізу наслідків міграції – підхід, запропонований А. Сіменсом, заснований на концепції взаємозв'язків міграції та соціально-економічного розвитку – у даному випадку індустріальних країн і країн, що розвиваються. Додатково необхідно розглянути модель наслідків міграції в умовах планової економіки, запропоновану В. Моїсеєнко: 1. Модель індустріальних держав. Вплив міграції на економічне зростання обумовлений переміщенням праці з менш продуктивних галузей у більш

продуктивні індустріальні галузі. Головні економічні наслідки в індустріальних державах пов'язані із впливом міграції на зростання продуктивності праці та прибутків населення на національному рівні. Соціальні послуги поліпшуються як у міській, так і в сільській місцевості в міру зростання прибутків населення. 2. Модель надлишку робочої сили. Багато країн, що розвиваються, характеризуються швидким зростанням населення, концентрацією землі та швидкою механізацією великих ферм. У цих умовах утворюється надлишок робочої сили. 3. Модель планової економіки. У країнах із плановою економікою міграція населення є компонентом індустріалізації та урбанізації. У розглянутій моделі переважає міграція «на постійне місце проживання» [4, с. 203–206].

Наслідки міграції для мігрантів та їхніх родин залежать від характеристик мігрантів, причин, що викликають переміщення, виду міграції та характеру місць, звідки вони вибувають і в які прибувають, складу родин. Важливу, якщо не головну, роль в оцінці наслідків для мігрантів відіграють обстеження, які дозволяють виявити особливості становища мігрантів до міграції та після міграції. У числі найважливіших наслідків міграції – її вплив на склад і соціально-економічне становище родини та домогосподарства. Він залежить від характеристик мігранта, що залишає родину, виду міграції (постійна, тимчасова, циркулярна тощо). Ситуація істотно відрізняється, якщо з родини (домогосподарства) їде один із членів родини, або якщо мігрує вся родина в цілому. Для оцінки наслідків міграції на рівні індивіда (родини) необхідно оцінити стратегію поведінки родин мігрантів з погляду споживання та накопичування. Крім економічних, існують інші наслідки для членів родини, що залишаються в районах виходу. У їхньому числі – соціально-психологічні, пов'язані із втратою члена родини. Частина наслідків пов'язана із вливом міграції на народжуваність і шлюбну стабільність, статус жінки та величину домогосподарств. Демографічні наслідки включають вплив міграції на чисельність і структуру населення (враховуючи стать, вік, національність, освіту, професію тощо), його відтворення, склад родин і тісноту родинних зв'язків, склад населення за тривалістю проживання тощо. З міграцією нерідко пов'язане збільшення національної мозаїчності населення, оскільки мігранти, що прибувають в район вселення (країну) – це фактор, що активно впливає на етнічний склад населення [5]. Демографічні наслідки міграції проявляються в її впливі на показники народжуваності та смертності. Значна роль міграції у формуванні сімейної структури населення. У зв'язку з цим виникає завдання оцінки величини шлюбної міграції. Частина шлюбних мігрантів у загальному обсязі міграції становить орієнтовно 15–20%. Однак дані про шлюбну міграцію лише констатують факт формування родини, що мала місце під впливом міграції. У той же час причиною міграції може бути бажання створити родину. Тому вплив міграції на формування родини може перевищити величину шлюбної міграції.

Істотну роль з погляду наслідків можуть відігравати наміри мігрантів залишитися на проживання в районі вселення та реальна тривалість їхнього перебування. Більш успішно адаптуються мігранти, які мають намір залишитися в районах вселення, ніж ті, які не припускають такої можливості. Стан районів вибуття визначається тим, що вони втрачають людський капітал, хоча деякі параметри соціального розвитку можуть тимчасово покращитися. Наприклад, під впливом відтоку може підвищитися зайнятість, покращитися доступність деяких послуг, у тому числі й житла. Необхідно також звернути увагу на наслідки міграції для національного розвитку. У сучасних умовах межі традиційного соціально-економічного підходу до оцінки впливу міграції як внутрішньої, так і, особливо, міжнародної, розширюються: вони включають

проблеми громадської безпеки та геополітики: боротьбу з організованою злочинністю, постачанням наркотиків тощо [4, с. 207–229]. Крім економічних та демографічних, існують інші наслідки для членів родини, що залишаються в районах виходу. У їхньому числі – соціально-психологічні, пов'язані із втратою члена родини.

Наслідки міграції почали вивчатися пізніше, ніж її причини. Наслідки міграції можуть бути прямими й опосередкованими, поточними й довгостроковими, явними й прихованими тощо. Серед позитивних наслідків міграції для України можна назвати: 1) сприяння інтеграції України в міжнародний ринок праці через міждержавний обмін робочою силою; 2) ослаблення тиску безробіття на національному ринку праці, зниження соціальної напруги в суспільстві; 3) надання можливостей особистості реалізувати себе, підвищити рівень кваліфікації, познайомитися зі світовим досвідом та культурою, налагодити контакти з іноземними колегами, поліпшити матеріальне становище як самих емігрантів, так і членів їхніх родин; 4) додаткове надходження в Україну іноземної валюти шляхом грошових переказів емігрантів й інвестування коштів в економіку через створення спільних підприємств із іноземними засновниками; 5) стимулювання більш продуктивної діяльності українських працівників через конкуренцію із закордонними фахівцями; підвищення світового рейтингу України як демократичної, вільної та відкритої держави.

Серед негативних наслідків міграції для України назвемо наступні: 1) втрата країною частини висококваліфікованих трудових ресурсів; 2) підвищення тиску на національний ринок праці внаслідок створення іноземними громадянами конкуренції місцевій робочій силі; 3) уповільнення темпів розвитку науково-технічного прогресу у зв'язку із чисельною інтелектуальною еміграцією українських учених за кордон; 4) втрата Україною іноземної валюти, що вивозиться емігрантами в якості власних заощаджень; 5) виникнення політичних і економічних претензій до нашої країни у зв'язку зі збільшенням нелегальної еміграції українців; 6) використання наших громадян за кордоном на низько кваліфікованих, важких роботах зі шкідливими умовами роботи, наявність випадків їхньої дискримінації й експлуатації з боку місцевих роботодавців; 7) наявність випадків етнічної дискримінації; 8) підвищення злочинності й соціальної напруги в суспільстві через міжнаціональні конфлікти, чисельні порушення правил оформлення документів на перебування й проживання іноземцями, використання України як транзитної території для подальшої еміграції в розвинені західні країни тощо.

Вивчення наслідків міграції заслуговує пильної уваги, оскільки міграційні процеси приводять до зміни загальної чисельності та складу населення районів країни, впливають на рівень забезпеченості трудовими ресурсами та впливають на природний рух населення.

1. Заславская Т. И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации / Т. И. Заславская. – М.: Дело, 2004. – 400 с. 2. Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: УЦСР, ДК статистики України, 2009. – 120 с. 3. Ионцев В. А. Международная миграция населения: Россия и современный мир / В. А. Ионцев // Социологические исследования. – 1998. – № 6. – С. 38–47. 4. Моисеенко В. М. Внутренняя миграция населения / В. М. Моисеенко. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. – 285 с. 5. Петрова Я. В. Миграційна політика сучасної держави: сутність та шляхи впровадження / Я. В. Петрова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2008. – № 796. – С. 169–177. 6. Рыбаковский Л. Л. Миграции населения. Выпуск 5. Стадии миграционного процесса / Рыбаковский Л. Л. – М.: «Винити», 2001. – 160 с. 7. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О. С. Васюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.